

Elise van Alphen

Alles werd politiek

De verhouding tussen het politieke en het persoonlijke in de
humanistische en de homoseksuele beweging in Nederland,
1945-1980

Humanistisch Erfgoed 20

HUMANISTISCH HISTORISCH CENTRUM

PAPIEREN TIJGER

Alles werd politiek

De verhouding tussen het politieke en het persoonlijke in de
humanistische en de homolesbische beweging in Nederland,
1945-1980

Everything became political

The personal and the political in the humanist and the homosexual
and lesbian movement in the Netherlands, 1945-1980

(with a Summary in English)

Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit
voor Humanistiek te Utrecht op gezag van de Rector, prof. dr. Gerty
Lensvelt-Mulders, ingevolge het besluit van het College voor Promoties

in het openbaar te verdedigen op 3 oktober 's middags om 12.30 uur

door Elise Catherina Johanna Van Alphen
geboren op 14-01-1981, te Leiden

Inhoud

Algemene inleiding – Werd alles politiek in de jaren zestig?	9
Deel I De humanistische beweging	39
1 Humanistische maatschappelijke politieken. Mens en Wereld	40
1.1 Humanisme als politieke inspiratiebron voor het individu (1946-1950)	42
1.2 De rol van jongeren in een democratisch en meer politiek uitgesproken HV (1955-1969)	50
1.3 Als alles een kwestie van politiek is, wat is er dan nog levensbeschouwelijk? (1970-1974)	59
1.4 Een herhaling van zetten: de humanistische kernwapen-discussie (1980-1985)	70
1.5 Conclusie	73
2 Humanistische persoonlijke politieken. Van geestelijke volksgezondheid naar sexularisme	77
2.1 Ethiek is politiek: humanisme in dienst van de geestelijke volksgezondheid (1945-1955)	80
2.2 Sekse en seks zijn geen politieke zaken: humanisme & zelfbepaling (1955-1975)	103
2.3 Zijn seks en sekse toch politiek? De homo- en vrouwenwerkgroepen (1975-1985)	118
2.4 Conclusie	125
3 Humanistische gelijke-rechten politiek. De lobby van het HV tegen wettelijke achterstelling van buitenkerkelijken	128
3.1 Een kwestie van verdraagzaamheid? De selectieve strijd tegen achterstelling (1945-1965)	131
3.2 (On)zichtbaarheid van de lobby voor gelijkberechtiging (1965-1985)	148
3.3 Conclusie	155
Deel II De homolebische beweging	157
4 De homolebische beweging in Nederland, een historio- grafische inleiding	158

5 Een tegendraads kind van zijn tijd. De politiek van de ethiek in het vroege C.O.C.	165
5.1 Homoactivisme in het interbellum: het NWHK en <i>Levensrecht</i>	169
5.2 Het C.O.C. als schuilkelder én een stap de openbaarheid in (1945-1955)	174
5.3 De extern gerichte activiteiten van het C.O.C. (1945-1960)	182
5.4 Een kind van zijn tijd? De politiek van de ethiek (1945-1956)	192
5.5 Een koerswijziging: de ongelukkige homo als politiek breekijzer (1957-1964)	206
5.6 Conclusie	211
6 Seks is (niet) politiek. Homoseksualiteit als privékwestie, taboedoorbrekend actiemiddel en utopische vrijheidspraktijk in de jaren zestig	213
6.1 Van romanticus naar seksuele voorhoede (1963-1967)	216
6.2 Seksueel plezier: een maatschappijvormende of een -bestendigende kracht? (1967-1971)	229
6.3 In onderhandeling met de staat. Een aangepaste presentatie van het COC en homoseksualiteit (1967-1971)	245
6.4 Conclusie	249
7 Sekse is politiek. Identiteit in de homolesbische beweging in de jaren zeventig	252
7.1 Identiteit(svorming) in het COC en Paarse September: een kwestie van persoonlijke ontplooiing, een strategie of inherent maatschappijvormend? (1970-1975)	255
7.2 Tegen de samenleving in: het persoonlijke was vaak nog politiek (1975-1980)	269
7.3 Conclusie	286
Slot Alles was politiek	289
Bijlagen	309
Geraadpleegde bronnen en literatuur	310
Summary	331
Dankwoord	336
Register	338

Algemene inleiding

Werd alles politiek in de jaren zestig?

‘De jaren zestig’ hebben een centrale functie in het actuele politiek-maatschappelijke debat, meestal als voorbeeld en soms als schrikbeeld, zo concludeert Noortje Thijssen in haar proefschrift *De jaren zestig herinnerd*. Hierin gaat zij op zoek naar de betekenis die Nederlandse opiniemakers in huidige debatten aan de jaren zestig geven.¹ De visie dat toen ‘linkse’ waarden prevaleerden, zoals secularisme, seksegelijkheid, seksuele vrijheden en democratisering, wordt breed gedeeld. Opvallend is dat ook opiniemakers van rechtse signatuur opkomen voor de vermeende verworvenheden van de jaren zestig, zoals de ontwikkeling dat seks en religie vrijkwamen van bemoeienis van anderen. Een vrijheid, overigens, die volgens hen in de multiculturele samenleving onder druk zou zijn komen te staan. Net zoals Nederlanders zich in de jaren zestig vrij hadden gemaakt van het juk van de kerk en hun seksualiteit en vrouwen hadden bevrijd, zouden moslims zich moeten bevrijden van de islam.²

Hoewel de meeste opiniemakers vandaag de dag het democratie-ideaal van de jaren zestig onderschrijven, zijn ze kritischer over de dominantie van de ‘linkse kerk’ en de politieke opstandigheid die deze periode zouden kenmerken. De teloorgang van het gezag wordt in het bijzonder bevraagd. Daartegenover staat een andere groep opiniemakers – vaak van linkse signatuur – die juist weemoedig terugkijkt naar het verzet tegen gezag van deze periode. Deze groep ziet juist de teloorgang van het protest en van de grote maatschappelijke hervormingsgezindheid uit de jaren zestig door de opkomst van conformisme, egoïsme en individualisme in de decennia erop.³ De grote maatschappelijke betrokkenheid van toen, die zich onder meer (maar niet uitsluitend) uitte in de roep om democratisering, zou volgens sommigen verdwenen zijn.⁴ Schetsen van de jaren zestig, verteld vanuit de activisten van weleer, voedden de herinnering dat toen ‘alles politiek was’: veel meer activiteiten dan nu werden als politiek bestempeld.⁵ In multiculturalismedebatten, waarin de jaren zestig nogal eens worden aangehaald, is eveneens de notie dat in deze periode alles politiek was terug te

1 N. Thijssen (2012) *De jaren zestig herinnerd. Over gedeelde idealen uit een linkse periode*. Amsterdam: Amsterdam University Press, m.n.: 10. Laatst ingezien op 14 december 2015, via <http://hdl.handle.net/11245/1.392657>.

2 Thijssen (2012) *De jaren zestig herinnerd*, m.n.: 72-74, 77-78, 93-96, 102, 139. Zie voor het gebruik van ‘linkse’ jaren zestig waarden in het ‘rechtse’ integratiediscours studies over het ‘homonationalisme’ in Nederland, onder meer: Paul Mepschen, Jan-Willem Duyvendak, & Evelien Tonkens (2010) *Sexual Politics, Orientalism and Multicultural Citizenship in the Netherlands*, *Sociology*, 44 (5), 962-979.

3 Thijssen (2012), m.n.: 134-143.

4 Idem, m.n.: 49-50.

5 Herman Meijer (2009) *Er zijn altijd anderen*. Vught: Skandalon; Saskia Wieringa (2006) *Imitatie en transformatie. Een verkenning van actierepertoires en protestculturen in de lange jaren zeventig*. In M. van der Klein en S. Wieringa (red.) *Alles kon anders. Protestreper-toires in Nederland 1965-2005* (pp. 9-18). Amsterdam: Aksant, m.n.: 9-12.

vinden. Jan Willem Duyvendak en Gert Hekma stellen dat de tolerantie tegenover homoseksualiteit in Nederland in integratiedebatten alleen als symbool voor de Nederlandse normen en waarden gebruikt kan worden omdat homoseksualiteit inmiddels niet meer politiek is. Dat zou in de jaren zestig anders zijn geweest. Toen waren homoseksualiteit en de homobeweging nog normuitdagend en ontregelend.⁶

De jaren zestig worden dus herinnerd vanwege de veranderingen op sociaal-cultureel gebied en het politieke tumult, zowel binnen als buiten het parlement. Maar wat klopt er nu eigenlijk van die beeldvorming dat er gedurende de jaren zestig op cultureel en politiek gebied van alles veranderde? Vormden de jaren zestig inderdaad die periode van secularisme, seksuele vrijheid en seksegelijkheid die hedendaagse opiniemakers zich herinneren? En was alles inderdaad politiek?

Historici over de politieke en culturele veranderingen in de jaren zestig

Allereerst is er dan de vraag wat de historiografie zegt over de veranderingen in de jaren zestig. Zoals vakhistorici eigen is, loopt er om te beginnen een discussie over de juiste *periodisering*. Kunnen we beter spreken over de lange jaren zestig, de periode vanaf 1958 tot 1973 of zelfs tot 1977? Of moeten we de korte jaren zestig laten eindigen in 1967 waarna de ‘lange jaren zeventig’ begonnen?⁷ Een nog heikeler punt van discussie tussen vakhistorici is de *verklaring* van de snelheid van de veranderingen in het Nederland van de jaren zestig. Kwamen de veranderingen vooral van ‘onderop’, zoals Hans Righart meende, of konden, volgens de these van James Kennedy, de jaren zestig in Nederland vooral tot bloei komen dankzij de medewerking van de elites die de veranderingen als onvermijdelijk interpreteerden?⁸

Over de *soort* veranderingen in de jaren zestig is er veel meer overeenstemming onder vakhistorici te vinden. Righart en Kennedy interpreteren de veranderingen in de jaren zestig vooral sociaal-cultureel of, in de woor-

6 Gert Hekma and Jan Willem Duyvendak (2011) The Netherlands: Depoliticization of Homosexuality. Homosexualization of Politics. In Manon Tremblay, David Paternotte, & Carol Johnson (eds.) *The Lesbian and Gay Movement and the State. Comparative Insights into a Transformed Relationship* (pp. 103-117). Farnham: Ashgate; Zie ook: Paul Mepschen en Laurens Buijs (2011) Naar een seksueel antinationalisme. *Waterstof: Krant van Waterland*, (56). Laatst ingezien op 2 april 2016, via: <http://hdl.handle.net/11245/1.361124>.

7 Hans Righart (1995) *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. Amsterdam: Arbeiderspers, 14-17; Duco Hellema (2010) De lange jaren zeventig. *Tijdschrift voor geschiedenis* 123(1), 78-93, m.n.: 88-89; Niek Pas (2009) De problematische internationalisering van de Nederlandse jaren zestig. *BMGN* 124(4), 618-632.

8 Righart (1995) *De eindeloze jaren zestig*; James Kennedy (1995) *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*. Meppel: Boom. Hoewel beide thesen vaak tegenover elkaar gezet worden, zoals ik hier ook doe, liggen de analyses van Kennedy en Righart uiteindelijk niet eens zo ver van elkaar vandaan. Zo spreekt Righart bijvoorbeeld ook over een ‘schakelgeneratie’ die als brug tussen de jongeren en ouderen fungeerde.

den van Piet de Rooy, als een omwenteling in ‘manners and morals’.⁹ Secularisatie en de seksuele revolutie zijn hier belangrijke elementen van. Seks zou volgens historici een zaak van het individu zijn geworden, net als geloof overigens. De meeste historici zullen tegelijkertijd ook de ‘kraamkamerthese’ onderschrijven die stelt dat veel veranderingen al in de jaren vijftig in gang waren gezet. Daarmee is het ‘breukkarakter’ van de jaren zestig op sociaal-cultureel gebied genuanceerd, maar niet van tafel.¹⁰

Waar minder overeenstemming over bestaat, is over de vraag hoe de religieuze veranderingen in de jaren zestig, de secularisatie en de veranderingen in seksuele moraal, zich tot elkaar verhielden. De internationale geschiedschrijving schept hierover ook geen duidelijkheid. Sommige wetenschappers wijzen op secularisering als gevolg van de veranderde seksuele moraal,¹¹ anderen beargumenteren juist het omgekeerde effect.¹² Een derde groep problematiseert daarentegen een simpel verband tussen de afname van de betekenis van religie en de groeiende seksuele vrijheid.¹³

Over de vraag of alles politiek was in de jaren zestig, is weinig in de geschiedschrijving te vinden. Righart gaat nauwelijks in op de politieke veranderingen, laat staan op de veranderingen in politieke opvattingen. Zijns inziens draaiden de jaren zestig zo sterk om sociaal-culturele vernieuwing

- 9 Righart (1995), m.n.: 29-30; Piet de Rooy (2009) *Openbaring en openbaarheid*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, m.n.: 55. Kennedy's *Nieuw Babylon in aanbouw* (1995) beschrijft een verregaande culturele transformatie in Nederland en focust in lijn met de hoofdthese vooral op hoe elites bereid waren zich aan te passen, zie o.m.: 20-21, 143-145; een belangrijke invloed op de historiografie van de jaren zestig, was het werk van Ronald Inglehart (1977) *The Silent Revolution. Changing values and political styles among western publics*. Princeton: Princeton University Press. Volgens Inglehart was de verspreiding van postmaterieële waarden in het westen het kenmerkende van de lange jaren zestig.
- 10 Paul Luykx en Pim Slot (eds.) (1997) *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum: Verloren; K. Schuyt en E. Taverne (2000) *1950. Welvaart in zwart-wit*. Den Haag: Sdu.
- 11 T. Akkerman en S. Stuurman (red.) (1985) *De zondige Rivièra van het katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling, 1950-1975*. Amsterdam: SUA. Voor internationale literatuur over de rol van gender en seksualiteit als stimulans tot ontkerkelijking, zie: C. Brown (2011), Sex, Religion and the Single Woman c.1950-75. The Importance of a ‘Short’ Sexual Revolution to the English Religious Crisis of the Sixties. *Twentieth Century British History*, 22(2), 189-215; Dagmar Herzog (2014) Abortion, Christianity, Disability: Western Europe 1960s-1970s. In G. Hekma and A. Giami (eds.) *Sexual Revolutions* (pp. 249-263). Basingstoke: Palgrave Macmillan, m.n. 549.
- 12 N. Bakker (2006) *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk*. Assen: Van Gorcum, 240-241; Righart (1995), 64, zien vooral de ontkerkelijking als een belangrijke factor van de veranderingen van de seksuele moraal. Voor de internationale discussie: T.W. Jones (2013) Postsecular Sex? Secularisation and Religious Change in the History of Sexuality in Britain. *History Compass*, 11(11), 918-930.
- 13 Peter van Rooden (2004) Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom *BMGN* 119(4), 525-551; H. Oosterhuis (1992) *Homoseksualiteit in katholiek Nederland. Een sociale geschiedenis 1900-1970*. Amsterdam: SUA; Kennedy (1995); H. McLeod (2010) The 1960s. In I. Katznelson and G. Stedman Jones: *Religion and the Political Imagination* (pp. 254-274) Cambridge: Cambridge University Press.

dat op het moment dat de jeugdbewegingen ‘gepolitiseerd’ werden, in 1966, het einde van de jaren zestig zou zijn ingeluid.¹⁴ Onder ‘politisering’ verstonde hij dan het meedoen aan of het veranderen van institutionele politiek. Bij meerdere historici riep Righarts stelling de vraag op of politiek in de jaren zestig wel zo gemakkelijk van cultuur te scheiden is.¹⁵

Kennedy heeft meer geschreven over de veranderingen in de politiek na de Tweede Wereldoorlog. Vooral 1966 zou een belangrijk jaar zijn en hij besteedt de nodige aandacht aan toenmalige uitdagers van de gevestigde politieke orde zoals provo, Nieuw Links en D66. Als gevolg van zijn onderzoeksoptzet richt Kennedy zich op de reacties van de zittende politieke bestuurders op deze drie zeer verschillende uitdagers. De vraag naar veranderingen in de politiek in deze periode wordt hierdoor vooral via de institutionele politiek beantwoord.¹⁶ Ook andere historici en politicologen menen de vraag naar de veranderingen in de politiek in de jaren zestig voor een groot deel te kunnen beantwoorden met een evaluatie van de veranderingen in de partij- en parlementaire politiek, aangewakkerd door een zwevende kiezer, politieke nieuwkomers en provo.¹⁷

Daarnaast komen de jaren zestig, zeker wanneer ze opgevat worden als een lange periode (1958-1977), in de geschiedschrijving naar voren als een bloei-periode voor bewegingen en stromingen die Ido de Haan onder de noemer republikenisme schaaft: ideologische stromingen die streefden naar het versterken van het zelfbestuur door burgers, door onder meer een pleidooi voor radicale democratisering van de maatschappij en ondersteuning van emancipatie van het individu.¹⁸ Zeker in studies over de jaren zeventig wordt veel aandacht besteed aan de geest van verandering en hervormingsgezindheid buiten het parlement.¹⁹ Politiek in de (lange) jaren zestig

14 Righart (1995), 29-30, 235, 256-257, 263.

15 Pas (2012) De problematische internationalisering van de Nederlandse jaren zestig, m.n.: 624-625; Ido de Haan (1995) Discussiedossier. De eindeloze jaren zestig. *De nieuwste tijd* 1(5), 37-45.

16 Kennedy (1995), 199-206.

17 Piet de Rooy (2005) *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*. (2e druk). Amsterdam: Mets & Schilt, 233-261; Ido de Haan (1993) *Zelfbestuur en staatsbeheer. Het politieke debat over burgerschap en rechtstaat in de twintigste eeuw*. (dissertatie). Amsterdam: Amsterdam University Press, 100-101; Arend Lijphart (1990 [1968]) *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse Politiek*, Haarlem: Becht, 11-24; Piet de Rooy (2009) *Openbaring en openbaarheid*, m.n.: 58; H. de Liagre Böhl (1999) Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990. In R. Aerts, H. de Liagre Böhl, P. de Rooy, H. te Velde (red.) (1999) *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (pp. 265-338). Nijmegen: SUN; D. Bosscher (2004) De Jaren Zestig. Een doolhofachtig cultuurlandschap. *Groniek. Historisch Tijdschrift* 30(137), 457-472.

18 Ido de Haan (1993) *Zelfbestuur en staatsbeheer*, 100-116; P. Lucardie (1997) Een luchtkasteel voor logocraten. Nieuw Babylon en de jaren zestig in Nederland. *Sociologische Gids* 44(5/6), 440-452, m.n. 443.

19 Duco Hellema (2012) *Nederland en de jaren zeventig*. Amsterdam: Boom; Antoine Verbij (2005) *Tien rode jaren. Links radicalisme in Nederland, 1970-1980*. Amsterdam: Ambo.

verschijnt in de geschiedschrijving dus ook als iets wat zich buiten het parlement en de gevestigde politieke partijen afspeelde.

De herinnering dat in de jaren zestig alles politiek was wordt gevoed door de vele discussies die toen werden gevoerd over het partijstelsel. Er was sprake van een groeiend politiek engagement in de samenleving. Niet alleen ontstonden er in deze periode veel nieuwe politieke partijen, ook vormden mensen bewegingen om de parlementaire en partijpolitieke agenda te beïnvloeden. Bovendien valt uit de geschiedschrijving nog een verklaring af te leiden voor deze collectieve herinnering dat ‘alles politiek was’. Veel historici tekenen voor de jaren zestig namelijk ook de aanwezigheid op van een andere opvatting van politiek.

Veel meer dan in eerdere periodes werden in de jaren zestig activiteiten als politiek bestempeld. Zelfs het persoonlijke, dagelijkse leven kreeg het predicaat politiek te zijn. Zo zou er volgens De Rooy sprake zijn van ‘een opmerkelijke politisering van de samenleving in deze periode’ waarin alle vormen van machtsgebruik en ongelijkheid een politieke betekenis kregen.²⁰ Het veranderen van persoonlijke relaties zou vanuit die brede opvatting gezien dus politiek zijn. Die bredere opvatting zou zeker aanwezig zijn in provo en in de zogenaamde ‘nieuwe sociale bewegingen’. Volgens sociologen en politicologen waren de sociale bewegingen in de jaren zestig en zeventig onder meer ‘nieuw’ omdat zij niet zozeer op het beïnvloeden van de politieke besluitvorming gericht waren, maar op het creëren van een nieuwe levenswijze en een nieuw bestaan. Begin jaren tachtig was er nog een discussie onder politicologen welke activiteiten nu wel en niet het stempel politiek verdienden.²¹ In de geschiedschrijving over de jaren zestig blijft het echter bij dit noteren van de opkomst van een bredere opvatting van politiek.²² De daadwerkelijke reikwijdte van die opvatting blijft daarmee giswerk.

Illustratief voor de beperkte historische aandacht voor de verbreding van politiek is het recente overzichtswerk van De Rooy over de politieke cultuur in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw. Daarin noteert hij de opkomst van een vorm van ‘existential politics’ of expressieve politiek in de jaren zestig – een politiek die zou draaien om het vinden en tonen van authenticiteit, moraal en de eigen identiteit – maar depolitiseert deze direct: ‘Het effect op de politiek was uiteindelijk betrekkelijk gering’.²³

De herinnering dat in de jaren zestig alles politiek was heeft dus zeker ook

20 De Rooy (2005) *Republiek van rivaliteiten*, 240.

21 Meindert Fennema en Ries van der Wouden (red.) (1982) *Het politicologen-debat: Wat is politiek?* Amsterdam: Van Gennep.

22 De Liagre Böhl (1999) Consensus en polarisatie, m.n. 298-304.

23 Piet de Rooy (2014) *Ons stipje op de waereldkaart. De politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 250.

te maken met de opkomst van een bredere opvatting van politiek, waarin zelfs het persoonlijk leven een politieke betekenis kreeg. Maar naar de opkomst en doorwerking van de bredere opvatting van politiek is er nog geen uitgebreid historisch onderzoek verricht. Door wie en op welke manier werd het persoonlijk leven in de jaren zestig als politiek gezien? Was dat anders dan daarvoor? Heerste de brede opvatting van politiek ook buiten de zogenaamde nieuwe sociale bewegingen en een beweging als provo? Kortom, voor wie was en werd in de jaren zestig *alles*, dus ook het persoonlijke, politiek? En hoe?

Vraag- en doelstellingen

Vooraf het beeld zelf, dat alles in de jaren zestig politiek werd en was, is door vakhistorici maar beperkt onderzocht. Wat klopt er nu precies aan dat beeld? En wat niet? Door in kaart te brengen hoe er vanaf 1945 tot begin jaren tachtig gedacht werd over de verhouding tussen het persoonlijke en het politieke in de humanistische en de homoseksuele beweging wil ik hier meer inzicht in geven.

Daarnaast wil dit onderzoek naar de humanistische en de homoseksuele beweging ook een bijdrage leveren aan een andere vraag die uit de historiografie rees, namelijk naar het verband tussen bevrijding van religie en seks. In integratie- en multiculturalismedebatten wordt al snel een causaal verband tussen secularisering en seksuele vrijheid verondersteld. Mijn onderzoek toont niet alleen hoe homoseksuelen in de eerste vier naoorlogse decennia tegenover religie stonden, maar kan met de analyse van de morele opvattingen van ongodsdienstige humanisten over seksualiteit, huwelijk en gezin ander licht werpen op de veelvoorkomende gelijkstelling van secularisme met seksuele bevrijding en vrouwenemancipatie.²⁴

Ten derde wil ik met dit onderzoek een bijdrage leveren aan de wijze waarop historici politiek bestuderen. Vanaf de jaren tachtig is er in de geschiedenis een nieuwe benadering opgekomen: de politieke-cultuurbenadering. Die benadering heeft in Nederland drie soorten politiek-cultureel historisch onderzoek opgeleverd. Allereerst is er het historisch onderzoek naar 'de politieke cultuur' van een natie: het omvattende verhaal over de manier waarop Nederlanders politiek benaderen en bedrijven. Vaak worden hiervoor begrippen gebruikt als poldercultuur, pacificatiepolitiek, consen-

24 Die frequente gelijkstelling noopte Joan Scott om de huidige vorm van secularisme een 'sexularisme' te noemen. In dit sexularisme wordt religie niet meer aangevallen vanwege haar irrationaliteit of de scheiding tussen kerk en staat, maar vanwege de religieuze normen omtrent seksualiteit en man-vrouwverhoudingen. J. Scott (2009) *Sexularism. On Secularism and Gender Equality*, Ursula Hirschmann Annual Lecture on Gender and Europe. Lecture at European University Institute, Florence.

suspolitiek en verzuiling.²⁵ Daarnaast zijn er meer specialistische historische studies die op zoek gaan naar het ‘culturele’ in het politieke bedrijf, zoals de opvattingen, overtuigingen, emoties, stijlen, rituelen, ongeschreven regels en taalgebruik in het parlementaire politieke bestel. Exemplarisch voor deze benadering is het onderzoek van Henk te Velde naar stijlen van leiderschap in Den Haag.²⁶ Ten slotte zijn er historici die vooral het ‘politieke’ buiten de parlementaire arena, in de samenleving zelf, onderzoeken. Zoals het onderzoek naar de *civil society*, sociale bewegingen en jeugdculturen die nieuwe kwesties op de partijpolitieke agenda brachten en nieuwe protestvormen en -stijlen uitvonden.²⁷

Mijn onderzoek sluit aan bij de laatste vertaling van de politieke-cultuurbenadering die politiek buiten het traditionele domein onderzoekt. Maar daarbij ga ik verder dan de historici die de *civil society* includeren in de politieke geschiedenis als belangrijk onderwerp, namelijk als onderdeel van de strijd waar de parlementaire politiek zich mee zou moeten bemoeien of als invloedsfactor op de cultuur in het politieke bedrijf. Ik voeg me bij die historici, nationaal en internationaal, die het institutionele kader loslaten en politieke-cultuurgeschiedenis begrijpen als een zoektocht naar wat in verschillende periodes onder politiek werd verstaan door juist het zogenaamde ‘niet-politieke’ te onderzoeken.²⁸

Met dit boek wil ik tonen wat het oplevert om expliciet op zoek te gaan naar opvattingen over de verhouding tussen het persoonlijke en het politieke in *civil society*-bewegingen. Levert mijn aanpak ook nieuwe inzichten op voor de geschiedschrijving van de humanistische en de homoseksuele beweging in Nederland?

De casussen

Humanisten, homoseksuelen en de zedelijkheid

Het maatschappelijk middenveld is een geschikte ingang voor een onderzoek naar de opvattingen over de verhouding tussen het persoonlijke en

25 Een voorbeeld van deze benadering is: Dennis Bos, Maurits Ebben en Henk te Velde (red.) (2007) *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu*. Amsterdam: Bert Bakker; De Rooy (2014) *Ons stipje op de wereldkaart*.

26 Henk te Velde (2002) *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*. Amsterdam: Wereldbibliotheek; Dick Pels en Henk te Velde (2000) *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek*. Amsterdam: Het Spinhuis.

27 Ido de Haan (2004) *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Oratie Universiteit Utrecht). Utrecht: Universiteit Utrecht, 21-22.

28 Henk te Velde (2013) The Opening Up of Political History. In W. Steinmetz, I. Gilcher-Holtey, H. Haupt (eds.) *Writing Political History Today* (pp. 383-396). Frankfurt | New York: Campus Verlag; Willibald Steinmetz, and Heinz-Gerhard Haupt. (2013) The Political as Communicative Space in History: the Bielefeld Approach. In *Writing Political History Today* (pp.11-36), m.n.: 20-31.

politieke in de eerste vier naoorlogse decennia, omdat het tussen het individuele leven en de institutionele politiek in staat.²⁹ Twee casussen zijn gekozen om deze opvattingen in kaart te brengen: de humanistische en de homolesbische beweging. De homolesbische beweging wordt vaak gezien als een van de ‘nieuwe sociale bewegingen’. Dit zijn bewegingen die volgens aanhangers van de *new social movement*-benadering in sociale bewegingsstudies nieuw waren in de jaren zestig en zeventig vanwege (onder andere) hun opvatting van politiek. De humanistische beweging is gekozen om te kijken of die vermeende andere vorm van politiek van ‘nieuwe sociale bewegingen’ ook zichtbaar werd in andere naoorlogse vernieuwingsbewegingen die uit dezelfde periode stamden. Net als de homolesbische beweging was de humanistische beweging in de bestudeerde periode vrij jong; de kernorganisaties van beide bewegingen werden in 1946 opgericht, maar hadden een heel andere startpositie als het ging om acceptatie vanuit de samenleving en toegang tot de parlementaire macht. Door de ongelijksoortigheid van de twee is de kans groter om een bredere variatie van opvattingen over de verhouding tussen het persoonlijke en het politieke te ontdekken dan wanneer de keuze was gevallen op twee bewegingen van welke het waarschijnlijker is dat ze in dezelfde vertogen opereerden.

Met de keuze voor de humanistische en de homolesbische beweging kan bovendien het vermeende verband tussen twee van de grootste culturele veranderingen die aan de jaren zestig zijn toegeschreven onder de loep worden genomen: ontkerkelijkheid en seksuele bevrijding. Ook de (veranderde) genderopvattingen in deze bewegingen en de receptie van het feministische gedachtegoed zullen met de keuze voor deze twee bewegingen een centrale plek innemen. Het denken over seksualiteit hing nauw samen met het functioneren van sekse als maatschappelijk ordeningsprincipe: in de maatschappij werd seksualiteit opgevat als een relatie tussen een man en een vrouw. Door de bewegingen niet alleen door de tijd heen te volgen, maar ook te situeren in hun historische contexten, zal ook het denken en doen van kerken, vrouwenbeweging en seksuele hervormers de revue passeren.

Wat betreft de verbinding tussen seks/sekse en levensbeschouwing in Nederland, en de politieke betekenissen daarvan tot de jaren zestig, bouw ik voort op bestaande historische literatuur. In deze literatuur is de verhouding tussen religie, seksualiteit, sekseverhoudingen en de politieke betekenis ervan vooral binnen de context van de ‘verzuiling’ bestudeerd. De

29 *Civil society* is vandaag de dag de term die gebruikt wordt om het maatschappelijk middenveld aan te duiden. Sociale bewegingen zijn daar een onderdeel van, maar de term is breder: het verwijst ook naar bijvoorbeeld kerken en buurtorganisaties. Onder *civil society*-bewegingen versta ik zowel sociale bewegingen zoals de arbeiders-, vrouwen- en homolesbische beweging, als religieuze en levensbeschouwelijke bewegingen.

centrale these van het proefschrift *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat* uit 1983 van Siep Stuurman, was dat de ‘verzuiling’ in Nederland niet te begrijpen is zonder de strijd om het gezin en seksualiteit. Stuurman claimde daarin dat verzuiling in de periode 1850–1920 een strategie van confessionelen was om zich niet alleen te weren tegen ontkerkelijking en het liberalisme, maar ook tegen ideologieën als feminisme, het neomalthusianisme en socialisme. Het was op het terrein van de ‘zedelijkheid’ – die hij vooral interpreteerde als opvattingen over het gezin en de positie van de vrouw – waar de strijd zich afspeelde.³⁰

Stuurman is verweten zijn opvattingen over zedelijkheid te veel aan religie te koppelen.³¹ Tegelijkertijd zijn historici het er wel over eens dat zedelijkheid van groot belang is om de ordening van de Nederlandse samenleving tot in de jaren zestig van de vorige eeuw te begrijpen. Historici Herman de Liagre Böhl en Guus Meershoek beschreven de periode na de Tweede Wereldoorlog niet alleen als een periode van materiële wederopbouw maar ook van een immateriële: als ‘een strijd om macht en moraal’.³² De Nederlandse Volks Beweging, een beweging van ‘voorstrevende’ intellectuelen, zag het einde van de Tweede Wereldoorlog namelijk als kans om de politieke en maatschappelijke verhoudingen in het land te vernieuwen én om het geestelijke welzijn van het volk te versterken. Zo zou de politiek op basis van religieuze overtuiging ‘doorgebroken’ moeten worden om te komen tot een partij op basis van ideologische overeenstemming. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) werd getransformeerd in een bredere progressieve partij, open voor alle levensbeschouwingen en zonder marxistische vleugel: de Partij van de Arbeid (PvdA). Gelijktijdig richtten deze ‘doorbraak’-elites zich, ook buiten de PvdA om, op het verbeteren van het geestelijke welzijn van de bevolking. De zedelijkheid speelde daarbij een belangrijke rol. Het fatsoen van het Nederlandse volk was, evenzeer als voor de confessionelen, voor de vooruitstrevende Nederlandse Volks Beweging een belangrijk punt van zorg in de wederopbouwtijd.³³ Het idee van het harmonische gezin, met een duidelijke plek voor echtgenoot, echtgenote en kinderen, werd – in ieder geval kort na de oorlog – breed gedeeld als fundament van de samenleving.

30 Siep Stuurman (1983) *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de modern staat in Nederland*. Nijmegen: SUN.

31 Zie voor een overzicht: Ulla Jansz (2008) De ergste vijand. Levensbeschouwing en feminisme in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw. *Tijdschrift voor Genderstudies*. 11(3), 19-32, m.n.: 19-22.

32 Herman de Liagre Böhl en Guus Meershoek (1989) *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal*. Zwolle | Amsterdam: Waanders | Gemeentearchief.

33 Zie ook: Hansje Galesloot en Margreet Schrevel (red.) (1989) *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog*. Amsterdam: SUA.

Te Velde stelt in een begripshistorische studie over zedelijkheid dat de eenstemmigheid van confessionelen, liberalen en socialisten op het gebied van gezin en seksualiteit tot de jaren zestig niet slechts een residu van verinnerlijkte christelijke leer was.³⁴ Dat de seksuele moraal en het gezin ook een zorg van liberale en socialistische ongelovigen vormden, zou volgens Te Velde vooral te maken hebben met hun eigen idealen. In de periode 1900-1960 zagen alle politieke en culturele elites zedelijkheid (in de betekenis van seksuele moraal) als een middel tot een hoger doel: de Zedelijkheid. Zo streefden de liberalen naar een samenleving gebaseerd op individuele vrijheid en doorspekt van gemeenschapszin en plichtsgevoel tot verantwoordelijkheid; de confessionelen streefden naar een samenleving gericht op religieus heil; de socialisten naar een 'nieuwe gemeenschap die het vermolmd kapitalisme dat de mens tot eenzaam individu reduceerde, zou vervangen'.³⁵ Het denken in termen van zelfbeheersing was dus geïntegreerd in een visie op de ideale samenleving. Zedelijkheid in de betekenis van seksuele moraal werd hierdoor sterk gekoppeld aan ethiek. De verflechting van seksueel fatsoen en ethiek was volgens Te Velde bij alle zuilen en partijen, socialisten, liberalen en confessionelen tot ver in de jaren vijftig te vinden.³⁶ De vraag of en op welke wijze deze verflechting tussen seksueel fatsoen en ethiek ook doorwerkte in bewegingen die buiten de institutionele politiek stonden en die ook als 'progressief' op het gebied van seksualiteit en sekseverhoudingen bekend staan, staat in dit proefschrift centraal.

Verschillen tussen de bewegingen

De twee voor deze studie gekozen bewegingen verschillen sterk van elkaar in hun informele en formele toegang tot de politieke macht, de acceptatie van hun strijdpunten in de samenleving en de samenstelling van de achterban. De humanistische beweging stond dicht bij de parlementaire macht: de twee grootste naoorlogse humanistische organisaties, het Humanistisch Verbond (HV, opgericht in 1946) en Humanitas (opgericht in 1945) hadden korte lijnen naar de PvdA die tot 1958 onafgebroken in de regering zat. Historica Carla van Baalen betoogt dat het HV een gevolg was van het ontstaan van de PvdA. Met de omvorming van de atheïstische SDAP in de doorbraakpartij de PvdA, open voor protestanten en katholieken, zou het socialisme niet meer als een levensbeschouwelijk onderdak voor onkerkelijken kunnen fungeren. Het HV werd opgericht om deze taak op zich

34 Henk te Velde (1996) Zedelijkheid als ethiek en seksueel fatsoen. De geschiedenis van een Nederlands begrip. In R. Aerts en K. van Berkel (red.) *De pijn van Prometheus* (pp. 198-219). Groningen: Historische uitgeverij.

35 Idem, 210.

36 Idem, 198-219.

te nemen. De korte lijnen bleken ook uit de ‘rode’ pers die het HV en Humanitas ondersteunde. Ten slotte waren de meeste humanistische kopstukken actief PvdA-lid en aanhanger van het doorbraakdenken. De naoorlogse humanistische beweging leek als beweging voor buitenkerkelijken zelfs zo goed te passen bij de ‘verzuilde’ kaders en zo dicht bij de socialisten te staan, dat er is geopperd dat het georganiseerd humanisme in de wederopbouwtijd moet worden gezien als onderdeel van de socialistische zuil of als een afzonderlijke humanistische mini-zuil.³⁷

De humanisten hadden na de oprichting van het HV en Humanitas snel een gevestigde positie in de samenleving verworven. De strijd om erkenning, die volgens de bestaande geschiedschrijving de eerste twintig jaar van het bestaan van het HV had gekenmerkt, was een ideële strijd: een strijd om het humanisme als een gelijkwaardige levensbeschouwing aan het christendom erkend te krijgen. Het HV werd weliswaar niet zonder slag of stoot als een geestelijk genootschap gelijkwaardig aan de kerken beschouwd, maar werd vrijwel meteen geaccepteerd als een culturele elite. Voor de andere religieuze, politieke en culturele elites in die tijd fungeerde het HV immers als serieuze gesprekspartner over levensbeschouwelijke kwesties. Dat had ook te maken met het hoge opleidingsniveau van de leden en de samenstelling van het HV-bestuur, dat veelal uit intellectuelen bestond. Die stevige positie in de samenleving betekende trouwens niet dat humanisten en atheïsten het overal even gemakkelijk hadden, zeker niet in streng religieuze regio’s. Net als protestanten voelden humanisten zich in de jaren vijftig niet gewenst in katholiek Limburg en Brabant. Maar waar humanisten op lokaal niveau nog wel eens van gesprekstafels werden geweerd, was daar op landelijk niveau geenszins sprake van.

In schril contrast met de positie van de humanistische beweging staat die van de homolesbische beweging en haar eerste naoorlogse organisatie, de Shakespeareclub (1946). In de wederopbouwtijd kreeg deze al snel de naam Cultureel Ontspannings Centrum (C.O.C., tegenwoordig zonder puntjes). De verhullende naamgeving toont al de repressie waar de beweging mee te maken had. Het C.O.C. stond op de radar van de zedenpolitie, omdat het wetsartikel 248bis seksueel contact met een jongere onder de 21 van het-

37 Carla van Baalen (1998b) Humanisten tussen doorbraak en verzuiling. Over de oprichting van het Humanistisch Verbond (1946). In P.H.J.M. Derkx, U. Jansz, C. Molenberg e.a. (red.) *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland 1850-1960* (pp.147-163). Hilversum: Verloren, 159-162; J.P. Kruyt en W. Goddijn (1962[1961]) Verzuiling en ontzuiling als sociologisch proces. In A.N.J. den Hollander (e.d) (red.) *Drift en Koers. Een halve eeuw verandering in Nederland* (pp. 227-263). Assen: Van Gorcum, 230. Vincent Stolk neemt stelling tegenover deze schets van het humanisme als (mini)zuil, zie: Vincent Stolk (2015) *Tussen autonomie en humaniteit. De geschiedenis van levensbeschouwelijk humanisme in relatie tot opvoeding en onderwijs tussen 1850 en 1970*. Utrecht | Breda: Humanistisch Historisch Centrum | Papieren Tijger, 269-270.

zelfde geslacht criminaliseerde. Homoseksualiteit boven de 21 was in Nederland niet wettelijk verboden, maar was in de samenleving geenszins geaccepteerd. Verdachtmaking van homoseksualiteit kon iemand zijn of haar baan, huisvesting en sociaal netwerk kosten. De homolesbische beweging bevond zich dan ook in de marge van de samenleving en de afstand tot de parlementaire macht was groot. Hoewel sommige sociologen ook de homolesbische beweging in die tijd karakteriseren als ‘zuil’, bedoelen ze dat zeker niet in de betekenis van erkende pijler van de samenleving.³⁸ Het is te verwachten dat de homolesbische beweging meer afstand had dan de humanisten tot de dominante vertogen, actievormen, tactieken en strategieën die in de maatschappij circuleerden. Bovendien had de homolesbische beweging qua opleiding, klasse, politieke voorkeur en levensbeschouwing een meer diverse achterban dan de humanisten. Qua sekse was het ledenbestand van het C.O.C. weer meer eenvormig dan dat van het HV: er waren maar weinig vrouwen actief. Ze vormden nooit meer dan twintig procent van het ledental.

Kanttekening bij het concept verzuiling

Het woord is al een paar keer gevallen: de ‘verzuiling’. In de historiografie zijn beide ongelijksoortige bewegingen, de humanistische en de homolesbische, door wetenschappers neergezet als een ‘zuil’. Desondanks meen ik dat het concept verzuiling geen analytische waarde heeft om de positie van deze bewegingen te schetsen, noch om hun vorm te begrijpen. Sterker nog, dat beide bewegingen beschreven zijn als ‘zuil’ toont vooral het problematische karakter aan van ‘de verzuiling’ als interpretatiekader om de vorm van de naoorlogse bewegingen en organisaties, van de politieke cultuur en heel de Nederlandse samenleving te begrijpen. De moeite die bijvoorbeeld Van Baalen zich getroostte om de vraag te beantwoorden of het georganiseerde humanisme in Nederland als een mini-zuil gezien kon worden, laat duidelijk de dissensus zien tussen wetenschappers over het aantal zuilen (zijn het er 2, 3 of 4?) en over de voorwaarden om iets een zuil te kunnen noemen (diende er ook een politieke partij aan gekoppeld te zijn of ging het slechts om organisaties op basis van een levensbeschouwing?). In de literatuur over de Nederlandse homolesbische beweging zien we nog meer verwarring. Sociologen omschrijven het C.O.C. als zuil vanwege de door de overheid gedoogde activiteiten voor de achterban, de zogenaamde ‘sovereiniteit in eigen kring’. Maar zij menen tevens dat het C.O.C. gebruik maakte van de verzuiling door eenzelfde pacificatiepolitiek te ontwikkelen als in andere zuilen gebruikelijk zou zijn ge-

38 Rob Tielman (1982b) *Homoseksualiteit in Nederland. Studie van een emancipatiebeweging*. Amsterdam | Meppel: Boom, m.n. 163; J.W. Duyvendak (red.) (1994) *De verzuiling van de homobeweging*. Amsterdam: SUA.

weest: de top van het C.O.C. zou achter de schermen compromissen sluiten met de toppen van andere zuilen.³⁹

De verwarring die het concept verzuiling zaait, is voor enkele historici reden geweest om voor te stellen het begrip verzuiling als analytisch instrument maar helemaal te schrappen. In de *Staat van verzuiling* heeft historicus Peter van Dam de verscheidenheid van betekenissen van verzuiling uit elkaar getrokken: de verzuiling zou zowel wijzen op de plek van levensbeschouwing in de maatschappij als op een specifieke manier van politiek bedrijven (de pacificatiepolitiek) en op de wijze waarop burgers zich organiseren.⁴⁰ Door al deze betekenissen – het is niet eenduidig – heeft verzuiling als verklarend en analytisch concept maar beperkte kracht. Daarom sluit dit proefschrift aan bij de literatuur die over levensbeschouwing, *civil society* en politiek in Nederland wil schrijven los van de verzuiling als analytisch interpretatiekader.⁴¹ Wanneer ik het begrip gebruik, is het uitsluitend in relatie tot de wijze waarop de tijdgenoten zich tot ‘verzuiling’ verhielden en het begrepen.

Zes opvattingen over de verhouding tussen het persoonlijke en het politieke

De geschiedschrijving over de naoorlogse periode heeft een aantal handvatten gegeven om de beeldvorming dat alles politiek was in de jaren zestig verder te onderzoeken. Zo hebben historici de opkomst van nieuwe politieke uitdagers, een grote hervormingsgezindheid in de maatschappij en de opkomst in sommige kringen van een brede opvatting van politiek geconstateerd. Om het beeld ‘dat *alles* politiek was’ te operationaliseren, onderzoek ik in dit proefschrift de uiterste gevolgtrekking van deze brede opvatting: dat alles, dus ook het persoonlijke, politiek was. Aan de hand van bestaande literatuur heb ik een eigen analysekader ontwikkeld dat als hulpmiddel dient om de opvattingen over de verhouding tussen het persoonlijke en het politieke in de humanistische en de homoseksuele beweging in kaart te brengen.

39 De these van Tielman in *Homoseksualiteit in Nederland* (1982, 163) dat het bestaan van zuilen in Nederland positief was voor het COC, is aangevallen. Zie: Hans Wansink (1985) *Verzuiling en homo-emancipatie*. In *Homojaarboek 3. Artikelen over emancipatie en homoseksualiteit* (pp.176-193). Amsterdam: Van Gennep.

40 Peter van Dam (2011) *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse Mythe*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, m.n.: 9-20. Zie voor kritiek op het begrip ook: J.C.H. Blom en J. Talsma (red.) (2000) *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*. Amsterdam: Het Spinhuis; P. de Rooy (1995) *Zes studies over verzuiling*. *BMGN* 110(3), 380-392.

41 Peter van Dam, James Kennedy en Friso Wielenga (red.) (2014) *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: AUP. Een andere mogelijkheid is om de verschillende betekenissen te onderkennen en zelf een duidelijke betekenis aan de metafoor te geven, daarvoor kiest bijvoorbeeld De Rooy (2014), 227-232.

Specialistische nationale en internationale studies over naoorlogs feminisme, sociale bewegingen, de geestelijke gezondheidszorg, sociale wetenschappen en beleidsterreinen hebben meer inzicht gegeven in het denken in deze sectoren en bewegingen in de jaren zestig en zeventig over de wijze waarop het persoonlijke zich tot het politieke verhiel.⁴² Achter het onderscheid dat gemaakt wordt in feministische stromingen (socialistisch feminisme, radicaal feminisme en *liberal* feminisme) en achter de discussie over typen van sociale bewegingen (identiteitsgericht of instrumenteel) liggen verschillende opvattingen over deze verhouding verscholen. De eerste stap in mijn onderzoek was het destilleren, verzamelen, vergelijken en synthetiseren van deze opvattingen over de verhouding tussen het persoonlijke en het politieke. Die inventarisatie heeft geresulteerd in een zestal opvattingen over de wijze waarop het persoonlijke zich tot het politieke verhiel:

- 1 De epistemologische opvatting
Het persoonlijke wordt gezien als iets wat inzicht geeft in de politieke werking van het politiek-maatschappelijk systeem.
- 2 De liberaalreformistische opvatting
Het persoonlijke moet *via en binnen* het bestaande politiek-maatschappelijk systeem bevrijd worden van bemoeienis van anderen.
- 3 De revolutionaire opvatting
Het persoonlijke kan pas vrij worden, nadat het bestaande politiek-maatschappelijke systeem omver geworpen of fundamenteel veranderd is.

42 Over het feminisme in de jaren zestig: Irene Costera Meijer (1996) *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980*. Amsterdam: Het Spinhuis; Anneke Ribberink (1998) *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973*. Hilversum: Verloren; Mieke Aerts (1994) *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen*. Amsterdam: SUA, 11-13; Over de geestelijke gezondheidszorg in de jaren zestig: E. Tonkens (1999) *Het zelfontplooiingsregime. De actualiteit van Dennendal en de jaren zestig*. Amsterdam: Bert Bakker. Over (nieuwe) sociale bewegingen: Hans Peter Kriesi (1986) *Nieuwe sociale bewegingen. Op zoek naar hun gemeenschappelijke noemer*. (Inaugurale rede Universiteit voor Amsterdam), z.u.: z.p., 14-15; Saskia Poldervaart (2006b) Utopisme en gender. Een historische context. In *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 26* (pp. 8-35). Amsterdam: Aksant; R. Koopmans, & J.W. Duyvendak (1992). Sociale bewegingen en het primaat van de politiek. In J. W. Duyvendak, H. v. d. Heijden, R. Koopmans & L. Wijmans (Eds.) *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (pp.11-38) Amsterdam: SUA; R. Koopmans (1996) Typologieën van sociale bewegingen: Nieuw en oud, instrumenteel en expressief. *Sociale Wetenschappen*, 39(2), 6-22; M. Bernstein (1997) Celebration and Suppression. The strategic uses of Identity by the Lesbian and Gay Movement. *The American Journal of Sociology* 103(3), 531-565; Over naoorlogse wetenschap en beleid: J. W. Duyvendak (1999) *De planning van ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving*. Den Haag: Sdu uitgevers.

- 4 De ethische opvatting
De vormgeving van het persoonlijk leven en de eigen identiteit verandert op zichzelf en automatisch de maatschappij.
- 5 De voorwaardelijke opvatting
Het persoonlijk leven op orde hebben is een voorwaarde om politiek actief te kunnen zijn.
- 6 De strategische opvatting
Het persoonlijke (het eigen lichaam, de eigen identiteit en het eigen leven) kan als een actiemiddel worden ingezet om de bestaande maatschappij te confronteren en op te voeden.

In dit boek is het (eventueel gelijktijdig) voorkomen en de verspreiding van deze zes opvattingen uitgezocht in de humanistische en de homolesbische beweging vanaf de Tweede Wereldoorlog tot begin jaren tachtig. De zes onderscheiden opvattingen zal ik hieronder nader toelichten.

De epistemologische opvatting

Irene Costera Meijer begint haar proefschrift over feministische bewustwording met een overzicht van de discussie in de nationale en internationale feministische geschiedenis en geschiedschrijving over de betekenis van de feministische leuze ‘het persoonlijke is politiek’. Costera Meijer meent dat de leuze in de vrouwenbeweging epistemologisch werd opgevat. De feministe Carol Hanisch had in 1969 deze leuze gebruikt vanuit haar ergeris erover dat ervaringen van vrouwen als persoonlijk, en daarmee als niet politiek relevant, werden weggezet. Hanisch wilde met deze leuze laten zien dat persoonlijke ervaringen van vrouwen een belangrijke bron vormden om de werking van de maatschappij te begrijpen. Persoonlijke problemen van vrouwen zouden niet meer individueel begrepen moeten worden, maar als veroorzaakt door de maatschappij. Dat inzicht zou daarmee ook maatschappijverandering kunnen aanjagen.

In de praatgroepen die eind jaren zestig in de Verenigde Staten en begin jaren zeventig in Nederland opkwamen, zouden vrouwen bezig zijn met bewustwording van de politieke bepaaldheid van hun eigen, persoonlijke problemen.⁴³ Hieruit leid ik af dat sommige groepen in de jaren zestig en zeventig de persoonlijke ervaring als kennisbron zagen om de werking van de maatschappij mee te begrijpen. Het persoonlijke zou zich dan epistemologisch (kennisgenererend) tot het politieke verhouden.

Deze politieke betekenis van het persoonlijke kon volgens Anneke Ribberink, die zich in haar proefschrift over de feministische organisatie Man Vrouw Maatschappij (MVM) boog, slechts opkomen doordat eind ja-

43 Costera Meijer (1996) *Het persoonlijke wordt politiek*, m.n. 8-10.

ren zestig het begrip politiek in de beweging van kritisch links en de tegencultuur reeds was opgerekt.⁴⁴ Ook Mieke Aerts meent dat het inzicht dat het persoonlijke eigenlijk nog nooit *niet* politiek was geweest, aansloot op het politieke radicale gedachtegoed dat eind jaren zestig heerste in Nieuw Links en de tegencultuur: ‘Gezin, relaties en seksualiteit vormden in deze opvattingen geen rijk der vrijheid en persoonlijke ontplooiing, maar waren bij uitstek de kanalen waarlangs de heersende orde, mensen aan zich bond.’⁴⁵

De liberaalreformistische opvatting

In verschillende studies is de leuze ‘het persoonlijke is politiek’ ook opgevat als het plaatsen op de parlementaire en partijpolitieke agenda van ‘privékwesties’ als de werk-zorgverdeling tussen de seksen of geweld in huis.⁴⁶ Hoewel volgens Costera Meijer deze betekenis van de leuze pas eind jaren zeventig domineerde,⁴⁷ past deze opvatting ook bij het denken en doen van de eerste jaren van het bestaan van MVM, dat was opgericht in 1968. MVM meende dat misstanden in het persoonlijk leven, zoals seksueel geweld en traditionele rolverdelingen, via de partijpolitiek opgelost konden worden. Volgens Ribberink behoort MVM daarmee tot een bredere links-liberale feministische stroming, die meestal in navolging van de theorievorming in de vs ‘liberal feminism’ is genoemd, namelijk een feminisme dat binnen het bestaande politieke systeem werkelijke seksegelijkheid nastreefde.⁴⁸ Het persoonlijke was idealiter niet politiek, maar om dat te bewerkstelligen moest er eerst een aantal zaken in de maatschappij via institutionele politiek worden aangepakt. Eenzelfde opvatting over de verhouding tussen het persoonlijke en het politieke verschuilt zich achter wat tegenwoordig vaak onder ‘identiteitspolitiek’ wordt verstaan: het claimen van rechten en belangen op basis van een afgebakende identiteit.

Het persoonlijke persoonlijk houden met hulp van de gevestigde politieke orde, was ook het doel van de conservatief-liberale feministen (of *classic-liberal feminists*) die in de jaren tachtig in Nederland meer voet aan de grond kregen. Deze conservatief-liberale feministen verschilden op één belangrijk punt van de meer gematigde sociaaldemocratische en sociaal-liberale feministen: de mening over hoeveel staatsinterventie toelaatbaar

44 Ribberink (1998) *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 148.

45 Aerts (1993) *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie*, 10.

46 De Haan (1993) *Zelfbestuur en staatsbeheer*, m.n.:102; Redactie (2003) Redactioneel. Het persoonlijk is politiek: een fatale combinatie? *Tijdschrift voor Genderstudies* 6(2), 2-4.

47 Costera Meijer (1996), m.n.: 8, 272.

48 Ribberink (1998), 24, 58-59, 145-146; Anneke Ribberink (2006) Man Vrouw Maatschappij in actie. Een politieke organisatie in de tweeslachtige jaren zestig. In *Alles kon anders* (pp. 71-86).

is.⁴⁹ Conservatief-liberale feministen wilden deze minimaal houden. Ondanks dit belangrijke verschil tussen deze twee feministische stromingen lag achter beide dezelfde opvatting: het bestaande politieke systeem dient het persoonlijke te beschermen tegen invloeden van buiten.

De opvatting dat het persoonlijke met behulp van de bestaande politieke orde persoonlijk moest blijven, heb ik liberaalreformistisch genoemd. ‘Liberaal’ omdat het in deze opvatting gaat om het persoonlijke te bevrijden van en beschermen *tegen invloeden van buiten*: het doel is het bewerkstelligen van autonomie en vrijheid. ‘Reformistisch’ om te benadrukken dat het in deze opvatting gaat om het bevrijden van het persoonlijke van bemoeienis van anderen *middels en binnen het huidige bestaande politiek-maatschappelijke systeem*. Daarmee sluit ik aan bij literatuur over sociale bewegingen waarin bewegingen reformistisch worden genoemd als zij naar geleidelijke veranderingen streefden in het huidige politieke systeem en onderhandelden met de overheid.⁵⁰

De revolutionaire opvatting

Het beeld dat alles in de jaren zestig politiek was, is vaak begrepen als de ‘radicalisering’ van de politiek. De Liagre Böhl meent dat de politisering van alle levensgebieden in de jaren zestig en zeventig zich manifesteerde in de fundamentele, sociaalrevolutionaire maatschappijkritiek van radicale jongeren.⁵¹ Hellema toont in *Nederland en de jaren zeventig* dat verscheidene groepen radicalen en revolutionairen eind jaren zestig en begin jaren zeventig meenden dat persoonlijke, individuele problemen opgelost konden worden door een totale omverwerping en verandering van de huidige maatschappelijke orde met haar klassentegenstellingen, uitbuiting, vervreemding en onderdrukkende structuren.⁵² De aanhang van het socialisme, of op zijn minst van een radicale hervorming van het kapitalisme, was in deze jaren gegroeid, zowel binnen de partijpolitiek (de PvdA, PPR en CPN) als buitenparlementair (de studentenbeweging, maoïstische splintergroepen en het socialistisch feminisme van Dolle Mina). De opkomst van deze revolutionaire gezindheid in Nederland kan, wanneer de analyse van Evelien Tonkens in haar proefschrift over Dennendal gevolgd wordt, begrepen worden tegen de achtergrond van een breder gedeeld maatschappelijk ideaal, dat van de ‘spontane zelfont-

49 Een debat dat tot op heden, en zeker in de Verenigde Staten, speelt. Voor Nederland zie bijvoorbeeld: Rian Voet (1988) Republikeins feminisme. *Krisis* (31), 65-74.

50 Rhys H. Williams (2005 [2004]) The Cultural Context of Collective Action. Constraints, Opportunities and the Symbolic Life of Social Movements. In D. Snow, S. A. Soule and H. Kriesi (red.) *The Blackwell companion to social movements* (pp. 91-115). Malden, MA (etc), Blackwell, m.n.: 103.

51 De Liagre Böhl (1999), m.n.: 298.

52 Hellema (2012) *Nederland en de jaren zeventig*, m.n.: 78.

plooiing'. Volgens haar domineerde in het Nederland van de jaren zestig de opvatting dat wanneer de vervreemdende maatschappelijke structuren verdwenen zouden zijn, de mens zich automatisch ten goede zou ontwikkelen.⁵³

De verhouding tussen het persoonlijke en het politieke zou in de jaren zestig en zeventig dus een revolutionair karakter krijgen: pas na een fundamentele herziening van de kapitalistische maatschappij zou het persoonlijke vrij zijn en kon vanuit eigen idealen geleefd worden. Mensen die deze revolutionaire opvatting deelden, zouden geen vertrouwen hebben in de geleidelijke stappen van de liberaalreformisten om autonomie en vrijheid te bewerkstellingen of om in het klein de eigen idealen al te gaan leven. Eerst moest, zoals Saskia Poldervaart stelde, de vijand, het politiek-maatschappelijke systeem, verslagen worden.⁵⁴

Een reden om het bijvoeglijk naamwoord 'revolutionair' voor de wens voor deze fundamentele herziening van de maatschappij te gebruiken en niet 'radicaal', is het gebruik van het woord 'radicaal' in feministische literatuur. Het radicaal feminisme wordt in nationale en internationale literatuur onderscheiden van het marxistisch en socialistisch feminisme omdat dit feminisme een andere algemene vijand aanwijst: niet het kapitalisme maar de mannenoverheersing (het patriarchaat).⁵⁵ Belangrijk is dat in de revolutionaire opvatting eerst de maatschappij fundamenteel veranderd moest worden – de vijand verslagen moest worden (hoe die dan ook werd gedefinieerd) – voordat het persoonlijk leven volgens de eigen idealen geleefd kon worden.

De ethische opvatting

Uit het radicaal feminisme is een andere opvatting over de verhouding van het persoonlijke en politieke te destilleren dan de revolutionaire: namelijk de ethische opvatting. 'Ethisch' vat ik breed op, als vormgeving van iemands identiteit en levenswijze in relatie tot anderen. Radicaal-feministen meenden dat het patriarchaat ontregeld zou worden als vrouwen een eigen levenswijze en identiteit gingen vormgeven. Volgens Aerts werd de feministische leuze 'het persoonlijke is politiek' in de jaren zeventig niet alleen epistemologisch begrepen, maar ook gezien als opdracht om het persoonlijke zelf 'tot terrein van machtsvorming en politieke actie' te ma-

53 Tonkens (1999) *Het zelfontplooiingsregime*, 23-24.

54 S. Poldervaart (2006a) *The Utopian Politics of Feminist Alterglobalization Groups. The Importance of Everyday Life-politics and Personal Change for Utopian Practices*. Gepresenteerd op Amsterdam Social Science Research (ASSR) working papers, no. 1; Saskia Poldervaart (2006c) Van persoonlijke politiek naar institutionalisering. Socialistisch feminisme in Nederland 1970-1989. In *Alles kon anders* (pp. 87-108), 88-89.

55 Over het voorkomen en de verbreidheid van het radicaal feminisme in Nederland: Aerts (1994), 11-13; Costera Meijer (1996), 154-159; Ribberink (1998), 145-201.

ken.⁵⁶ Ook in Costera Meijers bespreking van feministische bewustwording in Nederland wordt duidelijk dat het persoonlijke niet alleen gezien werd als kennisbron voor maatschappijtheorie, maar dat de bewustwording ook een proces van zelftransformatie impliceerde; het zou gaan om ‘veranderende verhoudingen van vrouwen/feministen tot zichzelf’.⁵⁷ Die veranderende verhouding tot zichzelf zou zelf ook al maatschappijhervormende kracht bezitten. Door als vrouw een eigen identiteit en leven *als vrouw* te vormen, zou automatisch de maatschappij veranderen. Deze was immers gebaseerd op het idee dat vrouwen geen eigen identiteit hadden. Het geloof dat de wereld veranderd werd door zelf andere levenswijzen uit te vinden en organisaties op te richten was springlevend in het nationale en internationale feminisme uit die tijd.⁵⁸ Dit geloof had ook zijn invloed op liberaal-reformistische organisaties als MVM en socialistische groepen als Dolle Mina. Ook Poldervaart, die utopische bewegingen heeft bestudeerd, laat zien dat de opvatting dat het vinden van een eigen levenswijze een politieke betekenis had, populair was onder feministen.⁵⁹ Het leven in een woongroep, het weigeren de afwas te doen, het lesbisch zijn – dat waren allemaal politieke daden. Daarmee bouwde de feministische beweging voort op utopische praktijken die in meerdere linkse vernieuwingsbewegingen en in de tegencultuur eind jaren zestig waren ontstaan. De overtuiging dat een nieuwe manier van leven tegenwicht zou bieden aan de maatschappij kon je in die tijd vinden in communes, praktijken van seksuele bevrijding, pogingen tot antiautoritaire opvoeding en in het gebruik van drugs.⁶⁰ Zo meende de voor de tegencultuur invloedrijke schrijver Charles Reich dat door het veranderen van de cultuur en de kwaliteit van ons individuele leven, de politiek en uiteindelijk de hele maatschappelijke structuur zou veranderen.⁶¹ Ook in provo was deze ethische opvatting te vinden: provo was niet alleen een (verbeelding van) kritiek, maar wilde ook alternatieve ideeën ontwikkelen en uitdragen.⁶² Jan Willem Duyvendak meent in *De plan-*

56 Mieke Aerts (1981) Op zoek naar konstrukties van vrouwelijkheid, naar aanleiding van drie katholieke vrouwenorganisaties in het interbellum. In *Tweede jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (pp.132-145). Nijmegen: SUN, m.n.:133. Aerts' analyse van de leuze was invloedrijk en werd overgenomen door Siep Stuurman (1982) De politiek, het sociale en het persoonlijke. Tegenwerping en problemen. In *Het politicologen-debat* (pp. 71-99).

57 Costera Meijer (1996), m.n. 9-11.

58 Aerts (1994), 11-13; Anne M. Valk (2002) Living a feminist lifestyle. The intersection of theory and action is a lesbian feminist collective. *Feminist studies* 28(2), 303-332.

59 Poldervaart (2006c) Van persoonlijke politiek naar institutionalisering.

60 Ribberink (1998), 148.

61 Charles Reich geciteerd in Debra Michals (2002) "From Consciousness Expansion" to "Consciousness Raising". *Feminism and the Countercultural Politics of the Self*. In P. Braunstein and M. William Doyle (eds.), *Imagine Nation. American Countercultural 1960s and 1970s* (pp.41-68). New York | London: Routledge, 45.

62 Niek Pas (2003) *Imaazje. De verbeelding van Provo 1965-1967*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, m.n.: 340.

ning van ontplooiing dat in de jaren zestig steeds meer mensen, zoals de kabouters, het eigen leven als politiek zagen.⁶³ Iets soortgelijks concludeert Adam Lent voor het westen in het algemeen. Hij stelt dat de jaren zestig en zeventig naast de gematigde (door mij liberaalreformistisch genoemde) of transformerende (door mij revolutionair genoemde) bewegingen opvallend veel persoonlijk-lokale bewegingen kenden, bewegingen waarin mensen in het hier-en-nu, het eigen leven en de omgeving wilden veranderen.⁶⁴

De focus op identiteit als het vormen van een eigen levensstijl en cultuur van bewegingen zou zelfs zo kenmerkend zijn voor het activisme in de jaren zestig en zeventig, dat onderzoekers als Alberto Melucci en Alain Touraine menen dat er sprake was van een nieuw soort bewegingen: ‘de nieuwe sociale bewegingen’.⁶⁵ Deze nieuwe bewegingen zouden tegen het instrumentele, rationele denken staan van ‘oude’ sociale bewegingen, zoals de negentiende-eeuwse arbeidersbeweging, die vooral het beïnvloeden van politieke besluitvorming op het oog zou hebben gehad. Zo stelt Hans Peter Kriesi over deze bewegingen en hun expressieve acties:

‘De expressieve acties vormen dus niet alleen een ritueel waarmee de nieuwe identiteit voor de activisten en hun omgeving bekrachtigd wordt, zij worden ook niet alleen instrumenteel ter constructie van een nieuwe identiteit opgevat, zij vormen als verwezenlijking van een nieuw stuk niet instrumenteel opgevat leven ook een doel in zich zelf, een bijdrage tot de realisering van een kwalitatief nieuwe levenswijze. In deze zin moet men, denk ik, de leus van de vrouwenbeweging “het persoonlijk is politiek” interpreteren.’⁶⁶

Naast de focus op identiteit, levensstijl en subcultuur zouden deze bewegingen, die ongeveer gelijktijdig in verschillende westerse landen opkwamen, veelal een losse, *bottom-up* organisatievorm kennen, onconventionele actievormen gebruiken, een achterban afkomstig uit de ‘nieuwe middenklasse’ hebben en zich op postmaterialistische thema’s richten: gelijkheid, emancipatie, zorg voor vrede en leefmilieu.⁶⁷

Dit onderscheid tussen nieuwe en oude bewegingen op basis van de ge-

63 Duyvendak (1999) *De planning van ontplooiing*, 75-78.

64 Adam Lent (1999) Internal Division and New Political Movements. In T. Jordan and A. Lent (eds.) *Storming the Millennium. The New Politics of Change* (pp.172-194) London: Lawrence & Wishart.

65 Melucci en Touraine worden vaak als representanten van deze benadering opgevoerd. Alberto Melucci (1989) *Nomads of the Present. Social movements and Individual Needs in Contemporary Society*. Philadelphia: Temple University Press; Alain Touraine (1981) *The Voice and the Eye. An Analysis of Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press.

66 Kriesi (1986) *Nieuwe sociale bewegingen*, 14-15.

67 Hein-Anton van der Heijden (2000) *Tussen aanpassing en verzet. Milieubeweging en milieudiscours*. Utrecht: Ambo.

richtheid op identiteit en levensstijl is door verschillende theoretici verworpen. Zo liet Craig Calhoun zien dat identiteitsvorming ook van belang was voor een ‘oude’ beweging als de arbeidersbeweging begin negentiende eeuw.⁶⁸ Ook Poldervaart meent dat utopische of zoals tegenwoordig genoemd ‘pre-figuratieve politiek’, het leven in het hier-en-nu volgens je eigen idealen, geenszins een uitvinding was van de jaren zestig en zeventig.⁶⁹ Ondanks de nuancering van de eigenheid van de politiek van de nieuwe sociale bewegingen, is de aandacht voor identiteit in sociale bewegingen in de jaren zestig en zeventig niet verloren gegaan. Soms werd op basis van het belang van identiteitsvorming en levensstijl een onderscheid gemaakt tussen verschillende fasen in bewegingen. Ook is te zien hoe identiteitsvorming gebruikt wordt om een nieuw onderscheid tussen soorten sociale bewegingen te maken. Zo toonde Koopmans aan dat de focus op identiteitsvorming en levensstijl niet elke ‘nieuwe sociale beweging’ uit de jaren zestig en zeventig typeerde, maar slechts bepaalde ‘types’: zoals de homo- en vrouwenbeweging. De milieu-, vredes- en antikernwapenbeweging uit die tijd zouden volgens Koopmans met hun acties primair concrete politieke doeleinden op het oog hebben gehad en daarmee ‘instrumenteel’ zijn.⁷⁰ Maar ook deze indeling kreeg de nodige kritiek; alle sociale bewegingen zouden zich bezig houden met collectieve identiteitsvorming.⁷¹

Of de aandacht voor de politieke betekenis van identiteit en levensstijl een nieuw fenomeen was in de jaren zestig en zeventig is sterk betwijfeld. Toch doen twee studies vermoeden dat er in de jaren zestig wel degelijk iets veranderd is in de opvatting dat de vormgeving van het persoonlijke leven de maatschappij kon veranderen. Aerts’ dissertatie over de politiek van de katholieke vrouwenemancipatie toont dat de eigen identiteit als kwestie speelde bij katholieke vrouwenorganisaties in de periode 1930-1950, maar dat deze geen expliciete politieke betekenis kreeg.⁷² Uit de studie van Tonkens valt af te leiden dat de vormgeving van het individuele leven in de eerste twee decennia na de oorlog ook als een middel werd gezien om de

68 Craig Calhoun (2000) ‘New social movements’ of the early nineteenth century. In K. Nash (Ed.) *Readings in contemporary political sociology* (pp. 129-155). Malden | Oxford: Blackwell Publisher.

69 Poldervaart (2006b) Utopisme en gender; Saskia Poldervaart (1993) *Tegen conventioneel fatsoen en zekerheid. Het uitdagende feminisme van de utopisch socialisten*. Amsterdam: Van Genneep; Poldervaart (2006a) The Utopian Politics of Feminist Alterglobalization Groups.

70 Koopmans & Duyvendak (1992) Sociale bewegingen en het primaat van de politiek; Koopmans (1996) Typologieën van sociale bewegingen.

71 Sawitri Saharso (2000) Identiteiten in beweging: een nabeschouwing. In T. Sunier e.a. (red.) *Emancipatie en subcultuur. Sociale bewegingen in België en Nederland* (pp. 180-198). Amsterdam: Instituut voor publiek en politiek.

72 Aerts (1994), m.n: 177-179.

maatschappij te verbeteren. Maar met één groot verschil: het individuele leven van de *ander* was het materiaal dat in de jaren veertig en vijftig veranderd diende te worden.⁷³

De voorwaardelijke opvatting

Mary Bernstein meent dat dankzij de *new social movement*-benadering meer wetenschappers gericht zijn op de rol die identiteit, levensstijl en cultuur spelen in sociale bewegingen, ongeacht of deze bewegingen nu 'nieuw' of 'oud' zijn. Zelf meent zij dat er verschillende functies van collectieve identiteit in een sociale beweging te onderscheiden zijn die ook gelijktijdig aanwezig kunnen zijn. Het bezig zijn met identiteit, levensstijl en cultuur in een sociale beweging moet volgens haar niet altijd begrepen worden als een inherente maatschappijveranderende kracht, zoals hierboven beschreven is in de ethische opvatting. Dat bewegingen bezig waren met de persoonlijke en collectieve identiteit diende er vaak ook toe om te zorgen dat de achterban versterkt werd, zich meer opgenomen zou voelen in de gemeenschap, en daardoor beter inzetbaar zou zijn voor de doelen van een beweging. 'Identiteit als empowerment' zou dan te onderscheiden zijn van 'identiteit als doel'.⁷⁴ Waar Bernstein zich vooral richt op het effect dat het creëren en uitdragen van een collectieve identiteit heeft op het vinden en mobiliseren van een achterban, richt ik mij meer op een andere opvatting waar zij met haar analyse aan raakt: de opvatting dat de gerichtheid op het eigen persoonlijk leven en identiteit een belangrijke voorwaarde was om politiek bezig te kunnen zijn. Het persoonlijk leven was in deze opvatting dus niet zozeer zelf politiek, maar moest eerst op orde zijn zodat mensen überhaupt konden gaan vechten voor politieke doelen.

De strategische opvatting

Bernstein onderscheidt een derde rol die collectieve identiteit in sociale bewegingen speelt, namelijk als strategie. Een collectieve identiteit van een minderheid zou bijvoorbeeld ingezet kunnen worden om op verschillen te wijzen met de meerderheid, met als doel het bestaande dominante discours te bekritisieren. Die identiteit kon ook worden ingezet om juist op overeenkomsten te wijzen, en had dan het doel de meerderheid op te voeden.⁷⁵ Demonstratieve zichtbaarheid van de eigen identiteit is bij meerde-

73 Tonkens (1999), 21-26. Zie ook: Duyvendak (1999), 10-15.

74 Mary Bernstein (2002) Identities and Politics. Toward a Historical Understanding of the Lesbian and Gay Movement. *Social Science History* 26(3), 531-581, m.n.: 538-540; Mary Bernstein (2003) The Strategic Uses of Identity by the Lesbian and Gay Movement. In J. Goodwin en J.M. Jaspers (Ed.) *The Social Movements Reader. Cases and Concepts* (pp.234-248). Malden e.a.: Blackwell Publishing.

75 Bernstein (2002) Identities and Politics; Bernstein (2003) The Strategic Uses of Identity by the Lesbian and Gay Movement.

re protestgroepen in de jaren zestig aanwijsbaar, bijvoorbeeld bij leuzen zoals 'Black is Beautiful'. De coming-out van homoactivisten kan eveneens gezien worden als een typisch voorbeeld hiervan. Anderen confronteren met de eigen homoseksualiteit was daarmee een strategisch middel om ho-moacceptatie te bevorderen. Vaak wordt de coming-out gezien als een nieuwe strategie van de homobeweging eind jaren zestig.⁷⁶ De vraag is of dit inzetten van de eigen identiteit als een strategie om de maatschappij op te voeden of te confronteren een nieuw fenomeen was. Om dit verder uit te zoeken onderscheid ik in dit proefschrift een zesde opvatting over de verhouding tussen het persoonlijke en het politieke, namelijk de strategische: het persoonlijke (de eigen identiteit, maar ook het eigen lichaam en het eigen leven) wordt als een actiemiddel ingezet om de bestaande maatschappij te confronteren en op te voeden.

Methode en materiaalselectie

Om deze opvattingen over de verhouding tussen het persoonlijke en het politieke te kunnen ontdekken in de humanistische en de homolesbische beweging, wordt in dit boek een ruime definitie van politiek gehanteerd: als elke bewuste aanzet tot veranderen of behouden van de inrichting van de maatschappij.⁷⁷ De opvattingen over politiek in de bewegingen breng ik in kaart op basis van een historisch onderzoek naar de (discussie over de) doelstellingen, ideologie, strategieën, activiteiten en tactieken van de bewegingen. Daarbij heb ik zowel oog gehouden voor de meervoudigheid als de aanwezige hegemonie in de beweging. Door deze benadering van politiek meen ik dat de verschuivingen in opvattingen over wat tot politiek gerekend kan worden en wat niet, zichtbaar blijven. Om de vorm van de strijd van de beweging te begrijpen is het noodzakelijk om het denken en doen van elke beweging eerst apart te contextualiseren voordat er overkoepelende conclusies getrokken kunnen worden over de verhouding tussen het persoonlijke en het politieke in beide bewegingen in de periode 1945-1980, en over de wijze waarop de jaren zestig daarin verschijnen.

Met contextualiseren bedoel ik niet dat ik de vorm van de strijd van elk van de twee bewegingen invoeg in grote verhalen over 'de' politieke cultuur van Nederland, zoals pacificatiedemocratie versus participatiedemocratie, harmonie- versus conflictmodel, verzuiling versus ontzuiling. In

76 S. Chabot en J.W. Duyvendak (2002) Globalization and transnational diffusion between social movements. Reconceptualizing the dissemination of the Gandhian repertoire and the "coming out" routine. *Theory and Society*. 31(6), 697-740, m.n.: 711-714.

77 Zie voor een dergelijke ruime definitie ook: Saskia Poldervaart en Bob Reinalda (1982) Vrouwenstudies, politicologie en de omschrijving van politiek. In *Het politicologen-debat* (pp. 35-56), m.n.: 54-56.

plaats daarvan plaats ik de strijd van elk van de twee bewegingen in hun eigen historische contexten door de gebruikte taal, dominante vertogen, symboliek en actievormen te vergelijken met die van bewegingen die zich met vergelijkbare inhoudelijke kwesties bezig hielden, zoals andere activisten, kerkelijke organisaties en politieke partijen. Ik richt mij daarbij in eerste instantie op de bewegingen waarmee humanisten en homoseksuelen directe interactie hadden.

Voor een historicus is deze benadering zeer gebruikelijk. Toch is dit contextualiseren voor elk van de twee bewegingen die in dit proefschrift centraal staan tot op heden maar op zeer beperkte schaal gebeurd. In de geschiedschrijving van de homolebische beweging zijn sporen van de gezaghebbende politieke procesbenadering te vinden.⁷⁸ Deze benadering binnen de sociale-bewegingsstudies begrijpt de vorm (het denken en doen) en het succes van de beweging wel vanuit de context van het land, maar beperkt deze tot de mogelijkheden die nationale politieke omstandigheden bieden aan de beweging om verandering te initiëren. Een veelvoorkomende kritiek op de politieke procesbenadering is dat door deze focus kwesties als cultuur, ideologie en identiteit uit het zicht verdwijnen. Zo zouden de culturele doelen van een beweging onderbelicht blijven.⁷⁹

De geschiedschrijving over de naoorlogse humanistische beweging is minder theoretisch geïnformeerd dan die van de homolebische beweging; zij

78 Bijvoorbeeld in: C. Burgers en J. Franssen (1992) Tussen verlangen en belangen. De homo-lesbische beweging. In J. W. Duyvendak, H. A. van der Heijden, R. Koopmans & L. Wijmans (red.) *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (pp. 181-233). Amsterdam: SUA; Jan Willem Duyvendak (2006) Be gay ofwel een lichte verplichting tot vrolijkheid. Enkele observaties over het actierepertoire van de homobeweging. In *Alles kon anders* (pp.145-148); Judith Schuyf and Andre Krouwel (1999) The Dutch Lesbian and Gay Movement. The Politics of Accommodation. In B.D. Adam, J.W. Duyvendak en A. Krouwel (eds.) *The Global Emergence of Gay and Lesbian Politics. National Imprints of a Worldwide Movement* (158-183). Philadelphia: Temple University Press. Over de politieke procesbenadering, zie: H. Kriesi, R. Koopmans, J.W. Duyvendak & M. Giugni (1995). *New Social Movements in Western Europe. A Comparative Analysis*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

79 Zie voor kritiek op de politieke procesbenadering onder meer Conny Roggeband (2002) *Over de grenzen van de politiek. Een vergelijkende studie naar de opkomst en ontwikkeling van de vrouwenbeweging tegen seksueel geweld in Nederland en Spanje*. Assen: Van Gorcum, aldaar: 4-11, 31-33, 239-243; J. Goodwin & J.M. Jasper (eds.) (2004) *Rethinking social movements: structure, meaning, and emotion*. Lanham and MD: Rowman and Littlefield; M. Hooghe (2004). Een bewegend doelwit. de sociologische en historische studie van (nieuwe) sociale bewegingen in Vlaanderen. *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis \ Revue Belge d'Histoire Contemporaine*, XXXIV(3), 331-357, m.n.: 343. De politieke procesbenadering is internationaal naar aanleiding van deze kritieken aan verandering onderhevig. Een voorbeeld hoe onderzoekers cultuur in de politieke procesbenadering proberen in te passen om sociale bewegingen te bestuderen, is: Stephen M. Engel (2001) *The Unfinished Revolution. Social Movement Theory and the Gay and Lesbian Movement*. Cambridge: Upress en Elizabeth A. Armstrong and Mary Bernstein (2008) Culture, Power, and Institutions. A Multi-Institutional Politics Approach to Social Movements. *Sociological Theory* 26(1), 74-99.

verhaalt veelal descriptief het reilen en zeilen van de humanistische organisaties en diensten.⁸⁰ Daarbij zijn deze organisaties en activiteiten maar beperkt in een bredere maatschappelijke context gezet, zoals Willeke Los in een historiografisch artikel over het vrijdenken in Nederland heeft geconstateerd.⁸¹ Een uitzondering is het recente proefschrift van Vincent Stolk over humanisten, opvoeding en onderwijs, dat de wisselwerking tussen het denken van vrijdenkers en humanisten met dat van andere pedagogische denkers centraal stelt.⁸² Wanneer politiek ter sprake komt in de geschiedschrijving over de humanistische beweging, wordt deze voornamelijk institutioneel begrepen.⁸³

Doel en gekozen benadering van het onderzoek hebben consequenties gehad voor de selectie van primaire bronnen. De bronnen waaruit geput kan worden bij zowel de naoorlogse humanistische beweging als de homo- en lesbische beweging zijn talrijk. Van beide bewegingen zijn in de naoorlogse tijd meters archiefmateriaal overgebleven, van gestencilde pamfletten tot notulen van vergaderingen. Vooral de uitwaaiering van de homolesbische beweging vanaf de jaren zestig naar talloze lokale en regionale groepen en afdelingen en de opkomst van vele commerciële publicaties hebben scherpe keuzes noodzakelijk gemaakt. Allereerst heb ik vanwege de grote hoeveelheid beschikbare schriftelijke bronnen zeer beperkt gebruik gemaakt van mondelinge bronnen. Daar ben ik slechts een paar keer van afgeweken, toen het materiaal erom vroeg. *Oral history* van beide bewegingen was een interessant, maar geheel ander onderzoek geworden.⁸⁴

Mijn uitgangspunt om de vorm en inhoud van de bewegingen te schetsen

- 80 Tjeerd Flokstra en Sjoerd Wieling (1986) *De geschiedenis van het Humanistisch Verbond, 1946-1986*. Utrecht: HV; Bert Gasenbeek & Peter Derkx (red.) (2006). *Georganiseerd humanisme in Nederland: geschiedenis, visies en praktijken*. Amsterdam: SWP; Nynke Zwierstra (1994) *Geen opgeheven vinger, maar een uitgestoken hand. Humanitas als landelijke organisatie voor maatschappelijke dienstverlening en samenlevingsopbouw, 1945-1995*. Amsterdam: Humanitas; E. van Alphen en W. Kuijman (2008) *Zingeving achter de tralies. Veertig jaar Humanistisch Geestelijke Verzorging bij de inrichtingen van Justitie*. Utrecht | Breda: Het Humanistisch Archief | Papieren Tijger; J. Brabers (2006) *Van pioniers tot professionals. De dienst humanistisch geestelijke verzorging bij de krijgsmacht (1964-2004)*. Utrecht: De Tijdstroom.
- 81 Willeke Los (2011) Honderdvijftig jaar vrijdenkersbeweging en Max Havelaar. Nieuwe ontwikkelingen in de geschiedschrijving van het vrijdenken. *Tijdschrift voor Humanistiek* 12(46), 55-60.
- 82 Vincent Stolk (2015) *Tussen autonomie en humaniteit*.
- 83 Een goed voorbeeld van het plaatsen van het ontstaan van het HV in de politiekinstitutionele context is: Van Baalen (1998b) Humanisten tussen doorbraak en verzuiling.
- 84 Alessandro Portelli (1979) What Makes Oral History Different? In: Robert Perks and Alistair Thomson (eds.) (2006) *The Oral History Reader* (pp.48-58), London | New York: Routledge. Voor de uitdagingen en ontwikkelingen in oral history, zie ook: Sally Chandler (2005) Oral History across Generations: Age, Generational Identity and Oral Testimony. *Oral History* 33(2), 48-56; Alistair Thomson (2007) Four Paradigm Transformations in Oral History. *Oral History Review* 34(1), 49-70.

vormden de landelijke tijdschriften van elk van de twee bewegingen. Die heb ik aangevuld met archiefmateriaal dat via de inventarissen van de archieven en met behulp van de tijdschriften verder is opgezocht. Vooral bij de homobeweging stuitte ik hierbij op problemen: de hoeveelheid tijdschriften voor de homoseksuele doelgroep die in de jaren zeventig opkwam is enorm. Van elk tijdschrift bekend bij IHLIA LGBT Heritage (voorheen het Internationaal Homo/Lesbisch Informatiecentrum en Archief) en Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, heb ik een nummer ingezien om zo de geschiktheid voor mijn onderzoek te beoordelen. De landelijke tijdschriften die (voor zover ik op basis van dat nummer kon zien) alleen maar op erotiek en commercie waren gericht heb ik niet meegenomen in mijn onderzoek. Bij twijfel heb ik meerdere nummers bekeken. Een belangrijke afbakening was verder de regio. Hoewel ik van alle nieuwe homolesbische- of humanistische groepen en initiatieven de tijdschriften en vaak ook het archiefmateriaal heb bestudeerd, heb ik dit niet gedaan voor de bladen van regionale afdelingen van het HV en het COC. Deze bladen heb ik niet systematisch doorgenomen, maar pas bekeken wanneer ernaar werd verwezen in discussies (de sneeuwbalmethode). Daardoor geef ik vooral een landelijk beeld van de beweging, een beeld dat vaak bepaald werd door de grote (studenten)steden waar de belangrijkste organisaties en actiegroepen vertoefden.

Leeswijzer

Dit proefschrift bestaat naast de inleiding en conclusie uit twee inhoudelijke delen. In het eerste deel staat in drie hoofdstukken de humanistische beweging centraal. Elk hoofdstuk is thematisch-chronologisch opgebouwd en beslaat de hele onderzoeksperiode. Deze primair thematische opbouw is gekozen omdat er duidelijk drie verschillende discussies te onderscheiden zijn over het denken en doen, en de plek en rol van de humanistische beweging in de samenleving. Allereerst is er de discussie over de maatschappelijke verantwoordelijkheid van humanisme. Ten tweede de discussie over de verantwoordelijkheid van humanisme voor het individu, en in het bijzonder zijn gezins- en seksuele leven. Tot slot de discussie over de vraag op welke kwesties het HV zich als belangenbehartiger van buitenkerkelijken diende te richten.

Het tweede deel, over de homolesbische beweging, wordt ingeleid met een bespreking van de historische en sociologische literatuur over de homolesbische beweging. Dit deel, dat verder bestaat uit drie empirische hoofdstukken, is chronologisch opgebouwd: in hoofdstuk vijf bespreek ik de vroege jaren van het C.O.C. vanaf de Tweede Wereldoorlog tot begin jaren zestig, in hoofdstuk zes zet ik het revolutionaire van de seksuele revolutie in de jaren zestig centraal en in hoofdstuk zeven focus ik op de jaren ze-

ventig en de rol die identiteit speelde in de homolesbische beweging. De reden om in het tweede deel wel te kiezen voor een chronologische opbouw is omdat de thematiek waarmee de homolesbische beweging zich bezig hield (ook al veranderde deze in de onderzochte periode) beperkter van omvang was en minder ter discussie stond dan het geval was bij humanisten. In de conclusie formuleer ik een antwoord op de vraag wat, op basis van inzichten uit beide bewegingen, in de jaren zestig veranderde in de opvattingen over de verhouding tussen het persoonlijke en het politieke. Daarnaast bespreek ik de waarde van mijn aanpak om politiek van deze twee bewegingen via de zes onderscheiden opvattingen te bestuderen. Het vermeende verband tussen religieuze en seksuele veranderingen en de belangrijkste aanvullingen en bijstellingen van de historiografie worden eveneens in de conclusie verwoord. Tot slot vraag ik mij alles overziend af: klopt de beeldvorming en waren de jaren zestig nu echt zo anders en was inderdaad alles politiek?

De gekozen terminologie: humanisten, homoseksuelen en bewegingen

Rest nog een opmerking over het gekozen woordgebruik in dit proefschrift. Allereerst de keuze om te spreken over ‘bewegingen’. Zeker in de eerste twee naoorlogse decennia gaat het vooral over het denken en doen van twee organisaties binnen deze bewegingen: het HV en het C.O.C. Beide organisaties zijn van groot belang geweest. Ze waren een belangrijke plek waar individuele humanisten respectievelijk homoseksuelen (m/v) zich organiseerden en hadden een functie als voertuig voor hun gedachtegoed. Desondanks heb ik mijn onderzoek niet tot deze organisaties beperkt, maar heb ik alle actiegroepen en initiatieven die zichzelf als ongodsdienstig humanistisch of homoseksueel bestempelden bekeken en, waar relevant voor mijn onderzoek, beschreven. Hoewel ik spreek over een ‘beweging’, hetgeen een eenheid kan suggereren, benoem ik ook verschillen in de groepen en achterban die vervolgens ook tonen dat deze eenheid relatief is. Het is een constructie om over groepen met een (ten dele) overlappend strijdpunt te spreken. Desondanks is de keuze om te spreken over ‘beweging’ gerechtvaardigd omdat tijdgenoten zelf zich wel degelijk onderdeel voelden van een beweging.

Ik spreek in dit proefschrift vrij onproblematisch over humanisten en de humanistische beweging. Met humanisten doel ik op mensen die zichzelf in deze jaren als ongodsdienstig humanistisch identificeerden. Vaak waren deze mensen aangesloten bij het HV. Veel humanisten van het HV zouden zelf het bijvoeglijk naamwoord ‘ongodsdienstig’ niet gebruiken. In hun ogen was er geen ander humanisme dan ongodsdienstig humanisme, dat enig religieus besef niet per definitie uitsloot. Er was echter ook een substantiële groep religieuze denkers die in die tijd een ‘theonoom humanis-

me' voorstonden.⁸⁵ Toch was het HV succesvol in het claimen van het woord humanisme voor een ongodsdienstige levensbeschouwing: humanisme kreeg in toenemende mate de betekenis van ongodsdienstig humanisme.⁸⁶

De gebruikte terminologie ligt bij de tweede casus, de homolesbische beweging, ingewikkelder. Verschillende begrippen circuleerden, zoals 'uranier', 'geïnverteerde', 'homofiel', 'homoseksueel', 'lesbisch', 'flikker' en 'pot'. Aan deze begrippen kleefden verschillende betekenissen, soms ook afhankelijk van wie ze gebruikte. Zo werden met het woord 'homofiel' soms ook biseksuelen, pedofielen en wat we nu transgender personen noemen, aangeduid en soms niet. Deze diversiteit in woordgebruik en betekenissen hoop ik zo goed mogelijk te ondervangen door in de hoofdstukken het spreken over homoseksualiteit zelf te behandelen als een historisch fenomeen. In de eerste twee inhoudelijke hoofdstukken kies ik ervoor om te spreken over homoseksueel, homoactivist en homobeweging. Het gebruik van deze termen heeft als groot nadeel dat het aandeel van vrouwen onzichtbaar wordt. De begrippen hebben oorspronkelijk een universele betekenis, maar worden vaak alleen geassocieerd met mannen. Die onzichtbaarheid van vrouwen ondervang ik door ook expliciet aandacht te besteden aan de rol van vrouwen in de homobeweging in die tijd. Op het moment dat een groot aantal homoseksuele vrouwen zich los van de gemengde homo-organisatie het COC (toen geschreven zonder puntjes) autonoom ging organiseren, zichzelf lesbisch ging noemen en zichzelf meer als deel van de feministische dan als deel van de homobeweging zag, kies ik ervoor om niet meer te spreken over de homobeweging, maar over de homolesbische beweging. Ook kies ik er vaak voor het woord homoactivist te gebruiken in plaats van het woord homoseksueel. Reden daarvoor is dat in de door mij onderzochte periode het spreken over homoseksuelen als een groep mensen, te onderscheiden van heteroseksuelen, juist besproken werd. Ten slotte schrijf ik het COC met of zonder puntjes afhankelijk van wat in die periode gebruikelijk was. Vanwege de leesbaarheid heb ik ervoor gekozen om niet elke keer de volledige, officiële naam uit te schrijven, zoals vanaf 1948 het Cultuur Ontspannings Centrum, vanaf 1964 Nederlandse Vereniging van Homofielen COC en vanaf 1971 Nederlandse Vereniging tot Integratie van Homoseksualiteit COC.

85 Zo spreekt de invloedrijke christensocialist Willem Banning over een theonoom humanisme in: W. Banning (1936) *Wat dunkt u van de mens?* Arnhem: Van Loghum Slaterus, m.n.: 196-206; en over een christelijk humanisme in: W. Banning (1947) Het Humanistisch Verbond in Nederland. *Wending* 2(4), 229-32. Zie ook Van Praags twijfel of humanistische katholieken en humanistische vrijzinnig-protestanten zich wel met recht christelijk konden noemen: J.P. van Praag (1951) *Een poging tot plaatsbepaling*. [Utrecht]: HV.

86 P. Derkx (1998) Het woord "humanisme". Opkomst en betekenis. In *Voor menselijkheid of tegen godsdienst?* (pp. 10-33).